20/02/2020

Ο Αλ. Παπαδιαμάντης και η πίστη του στην Ορθοδοξία

/ Ιστορία - Εθνικά Θέματα

– Σημεία ομιλίας του Προέδρου της Δημοκρατίας, Προκόπη Παυλόπουλου κατά την ημερίδα για τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη

Είναι εξαιρετικά δύσκολο -μάλλον αδύνατο- να «κλείσει» κανείς σ' ένα κείμενο συνεδριακής ομιλίας τον Παπαδιαμάντη και το έργο του, πολύ δε περισσότερο τον άνθρωπο Παπαδιαμάντη.

Α. Και τούτο ιδίως γιατί το μεν έργο του εξαπλώνεται αδιόρατα, θάλεγε κανείς υδραργυρικώς, σε όλο το φάσμα της σύγχρονης Ελληνικής Γραμματολογίας, αφήνοντας πάνω της το ανεξίτηλο αποτύπωμά του, ένα είδος «σφραγίδας πνευματικής δωρεάς». Η δε ανθρώπινη πλευρά του Παπαδιαμάντη μένει πάντα ένα μυστήριο, το οποίο καθένας που το προσεγγίζει έχει, αρχικώς, την ψευδαίσθηση πως η λύση του είναι απλή, με βάση την προσεκτική παρατήρηση και έρευνα, ενώ, όταν «μπαίνει στα βαθιά» της ζωής του ιδιόμορφου «ερημίτη» της Λογοτεχνίας μας, η λύση αυτή απομακρύνεται, έτσι καθώς συμβαίνει με τον ορίζοντα, όποτε επιχειρεί κάποιος να τον πλησιάσει.

Β. Έχοντας, όπως πιστεύω τουλάχιστον, πλήρη συναίσθηση αυτής της, σχεδόν μοναδικής, ιδιομορφίας του έργου και της ανθρώπινης πλευράς του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη -του κυρ-Αλέξανδρου εκείνων που ο ίδιος ήθελε να συναναστρέφεται καθημερινά και να μοιράζεται, όσο το επέτρεπε ο χαρακτήρας του, την ζωή του μαζί τους- μένω μονάχα στον ταπεινό στόχο μιάς, πάντοτε ατελούς, προσπάθειας προσέγγισης κυρίως του «αναχωρητικού» στοιχείου της προσωπικότητάς του, όπως τούτο αναβλύζει, σαν «κρυφή πηγή», από τον συνδυασμό της ίδιας του της βιοτής και του όλου έργου του, κατ' εξοχήν δε της ηθογραφικής πτυχής του. Σπεύδω όμως, ευθύς εξ αρχής, να επισημάνω ότι, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στην συνέχεια, ο «αναχωρητισμός» του Παπαδιαμάντη είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με την βαθύτερη φιλοσοφική διάσταση του Ορθόδοξου Μοναχισμού, αν μη τι άλλο σε ό,τι αφορά την καθημερινή τύρβη του και τον τρόπο σκέψης και γραφής του.

Ι. Τα πρώτα γραπτά και το καταστάλαγμα: Από το ρομαντικό ιστορικό μυθιστόρημα στο ηθογραφικό διήγημα.

Η, σύντομη οπωσδήποτε, μεταβατική περίοδος του συγγραφέα Παπαδιαμάντη ώσπου να φθάσει στον τελικό λογοτεχνικό προορισμό του δεν μπορεί να εξηγηθεί πλήρως, αν δεν γίνει κατανοητό ότι ο Παπαδιαμάντης, «αιώνιος» φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών -ο μεγάλος καημός του πατέρα του, παπά-Αδαμάντιου αλλά και δικός του- άρχισε να γράφει, βεβαίως όπως ήταν η φυσική πνευματική του κλίση, επιπλέον όμως για να κερδίσει τα προς το ζην.

Α. Μόνος πρόσφορος τρόπος για να τα καταφέρει προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η συνεργασία του με τις εφημερίδες της εποχής. Συνεργασία σχεδόν καθημερινή πολλές φορές, η οποία δεν μπορούσε να βρει άλλη διέξοδο από τα μακροσκελή και σε συνέχεια κείμενα, τα οποία μπορούσαν να χωρέσουν αποκλειστικώς και μόνο στην μυθιστορηματική τεχνοτροπία. Ο «συρμός» των καιρών εκείνων επέβαλλε το ρομαντικό μυθιστόρημα -κάτι που, ούτως ή άλλως, δεν ήταν ξένο στην λογοτεχνική ιδιομορφία του Παπαδιαμάντη- και μάλιστα μυθιστόρημα που ανταποκρίνεται στην «δίψα» των αναγνωστών των εφημερίδων να κάνουν «λογοτεχνικές αναγνωρίσεις» μέσ' από τον εύκολο, και ιδιαιτέρως προσφιλή, δρόμο της σύνδεσής του με «δημοφιλή» ιστορικά δεδομένα.

Β. Έτσι προέκυψαν, ουσιαστικά στις αρχές της λογοτεχνικής του πορείας, τα τρία ιστορικά, ρομαντικής έμπνευσης και τεχνοτροπίας, μυθιστορήματα του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Προηγήθηκε «η Μετανάστις», το 1879 -όπου το ιστορικό στοιχείο υποχωρεί, σαφώς, απέναντι στο ερωτικό, αφού εξαντλείται σε τρέχοντα εν πολλοίς ιστορικά δεδομένα της Μασσαλίας και της Σμύρνης, στα

μέσα του 18ου αιώνα -ύστερα ήλθαν «Οι έμποροι των εθνών», το 1882, με το ιστορικό στοιχείο να κυριαρχεί γύρω από την εξόρμηση των Βενετών και Γενοβέζων πειρατών στις Κυκλάδες, παραμονές της Δ΄ Σταυροφορίας στο τέλος του 10ου και στις αρχές του 11ου αιώνα. Τελευταία η «Γυφτοπούλα, το 1884, η οποία συνιστά την κορύφωση του ιστορικού ρομαντισμού του Παπαδιαμάντη, μ' επίκεντρο τον «βίο και την πολιτεία» του Γεωργίου Γεμιστού ή Πλήθωνος και του Γεωργίου Σχολαρίου. Το μυθιστόρημά του «Χρήστος Μηλιόνης», γραμμένο το 1885, με πυρήνα τα ιστορικά δεδομένα ενός ηρωικού επεισοδίου της περιόδου ακμής των Αρματολών και Κλεφτών, είναι ένας οιονεί «μοναχικός» σταθμός στο έργο του Παπαδιαμάντη, δοθέντος ότι, όπως προκύπτει από την εντός αυτού συμπλοκή του ιστορικού υλικού με το έντονο ηθογραφικό στοιχείο, συνιστά το τελικό «πέρασμά» του από το ιστορικό ρομαντικό μυθιστόρημα στο ηθογραφικό διήγημα.

ΙΙ. Το ηθογραφικό διήγημα και ο ιδιότυπος, βαθιά θρησκευτικός, αναχωρητισμός του Παπαδιαμάντη.

Στο ηθογραφικό διήγημα, το οποίο κυριάρχησε ως το τέλος της συγγραφικής του δημιουργίας, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης βρήκε τον ιδανικό, καθ' ότι ολοκληρωμένο κατά την προσωπικότητά του, τρόπο λογοτεχνικής του έκφρασης. Γι' αυτό και ουδέποτε παρεξέκλινε έκτοτε, αν εξαιρέσει κανείς τις εντελώς περιστασιακές του ενασχολήσεις με την ποίηση, μια ποίηση εντελώς «παπαδιαμαντικού» τύπου.

Α. Το λογοτεχνικό «σκάφος» -η «λέμβος» ορθότερα, κατά τον συγγραφικό ψυχισμό του- του Παπαδιαμάντη έριξε οριστικά «άγκυρα» στον υπήνεμο όρμο του ηθογραφικού διηγήματος, διότι το τελευταίο ήταν ο πιο κατάλληλος τόπος, στον οποίο ο μοναχικός Σκιαθίτης διανοούμενος μπορούσε να διοχετεύσει, με τις απαράμιλλες πνευματικές του εξάρσεις, τον αναχωρητισμό του, μέσ' από την ρεαλιστική παρατήρηση και καταγραφή της καθημερινότητας.

1. Μιας καθημερινότητας υφασμένης από τα στοιχειώδη, πλην τόσο ζωντανά, «νήματα» των παθών -και, κάπου κάπου, της χαράς- των απλών ανθρώπων. Εκείνων, με τους οποίους ήθελε να ζήσει «κατ' αποκλειστικότητα», αφήνοντας πίσω του και μακριά του την πολύβουη και εντελώς ξένη προς αυτόν κοσμικότητα. Την ως άνω καθημερινότητα την βίωσε και την υπηρέτησε σε όλη την διαδρομή της βασανισμένης ζωής του, από τα παιδικά του χρόνια στην Σκιάθο ως τις γειτονιές της Αθήνας κατά την ωριμότητά του, ιδίως δε ως την δική του γειτονιά στην περιοχή του Ψυρρή, όπου ήταν και το «κελί» του.

2. Το ηθογραφικό διήγημα του Παπαδιαμάντη είναι μια συγγραφική διαδικασία

διαρκούς εξομολόγησης -ή και κατάθεσης ψυχής- η οποία αποδίδει την πραγματικότητα και μόνο την πραγματικότητα. Πώς, άλλωστε, θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, όταν ο Παπαδιαμάντης ήταν βαθιά θρησκευόμενος, και η εξομολόγηση στην Ορθοδοξία δεν νοείται παρά μόνον ως κατάθεση της αλήθειας προς το Θείον; Εξ ού και ο ρεαλισμός του καθημερινού, ο οποίος διατρέχει όλο το ηθογραφικό διηγηματικό δημιούργημα του Παπαδιαμάντη, λες και ήθελε, ως το τέλος του, ν' αποκηρύξει τον μυθιστορηματικό ρομαντισμό της νιότης του, που του ήταν ξένος και βαρετός. Βεβαίως, αυτός ο ρεαλισμός δεν τον εμπόδισε -όπως συμβαίνει με κάθε μεγάλο δημιουργό της Λογοτεχνίας- να φθάσει ορισμένες φορές στα όρια ενός είδους «αναψηλάφησης» του ψυχισμού των «ηρώων» του. Κλασικό παράδειγμα «Η φόνισσα». Πλην όμως, και σε αυτές τις περιπτώσεις, πάντα η αφήγησή του ξεκινούσε από την πραγματικότητα και κατέληγε, τελικώς, σε αυτήν ως μια μορφή υπεράσπισης της αυθεντικότητας του υλικού της συγγραφής του. Την προσήλωσή του στην πραγματικότητα της καθημερινότητας και την αποστροφή του προς την γνήσια φαντασία -και, επέκεινα, προς την φαντασίωση- ομολογεί, ρητώς, και ο ίδιος, όπως φαίνεται π.χ. σε μια υποσημείωση στο διήγημά του «Η μαυρομαντηλού»:»Μη νομίσει τις ότι πλάττω ή επινοώ τι εκ των εν τω κειμένω».

3. Ο κατά τ' ανωτέρω αποχωρητισμός του Παπαδιαμάντη, μέσω της «φυγής» από την κοσμικότητα που του διασφάλιζε η επαφή του με την καθημερινότητα των απλών ανθρώπων και η πιστή καταγραφή της, έχει και μιαν άλλη, σχεδόν βιωματική, εξήγηση. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, όπως προκύπτει ιδίως από την αλληλογραφία του με τον πατέρα του, τον παπά Αδαμάντιο, ουδέποτε ξεπέρασε το αίσθημα ενοχής, το οποίο του καλλιέργησε το γεγονός ότι δεν ανταποκρίθηκε στις πατρικές προσδοκίες για την σταδιοδρομία του, ιδίως σε ό,τι αφορά την απόκτηση του πτυχίου της Φιλοσοφικής Σχολής. Μολονότι οι δικαιολογίες που θα μπορούσε να επικαλεσθεί ήταν πολλές -π.χ. οι επαχθείς βιοτικές του ανάγκες και το επίπεδο των μαθημάτων στο Πανεπιστήμιο, το οποίο δεν ανταποκρινόταν στην δική του επιστημονική «κοσμοθεωρία», δικαιολογίες που, άλλωστε, δεν έπεισαν τον παπά -Αδαμάντιο- υπάρχουν στιγμές, φυσικά εμμέσως αποτυπωμένες στο έργο του, μέσω των «ηρώων» του πρωτίστως, που αισθανόταν «άχθος αρούρης», κατά την αποστροφή του Αχιλλέα στην μητέρα του Θέτιδα, κατά πως εξιστορεί ο Όμηρος στην Ιλιάδα. Με άλλες λέξεις, ο αναχωρητισμός αυτός του Παπαδιαμάντη του επέτρεπε -ίσως, και βεβαίως, ως ένα βαθμό- ν' αποφεύγει τις »Ερινύες» που τον κατέτρεχαν, ως «άσωτο υιό», ο οποίος δεν πραγματοποίησε στην ζωή τα σχέδια που άλλοι είχαν καταστρώσει γι' αυτόν, και ιδίως ο λόγιος λευίτης πατέρας του.

Β. Πρέπει, όμως, να γίνει δεκτό -η πορεία της ζωής του το αναδεικνύει μ'

ενάργεια- ότι ο αναχωρητισμός του Παπαδιαμάντη, με τα χαρακτηριστικά που προεκτέθηκαν, οφείλεται, σε πολύ μεγάλο βαθμό και στην θρησκευτική του αυτοσυνειδησία, η οποία εκδηλώνεται, πανταχού παρούσα, στην ζωή και στο έργο του. Η πίστη του στην Ορθοδοξία και τις αξίες της αναδύεται και ως μια μορφή, φυσικά συνειδητά επιλεγμένης, αφοσίωσης στις αρχές του Ορθόδοξου Μοναχισμού -το σύντομο πέρασμά του από το Άγιον Όρος μπορεί να το τεκμηριώσει- πλην όμως ενός «εκκοσμικευμένου» μοναχισμού. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι μια τάση της προσέγγισης του βαθύτερου νοήματος του Ορθόδοξου Μοναχισμού είναι και εκείνη, η οποία υποστηρίζει πως ο γνήσιος μοναχικός βίος μέσα στον κόσμο -και όχι μόνον «εν μοναίς»- φθάνει στα μύχια της αυθεντικής μοναχικής ιδεολογίας και παράδοσης.

1. Από παιδί, ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης βίωσε την εκκλησιαστική ατμόσφαιρα της Ορθοδοξίας, κυρίως υπό την πατρική «σκιά» του παπά-Αδαμάντιου, και τότε τέθηκαν οι βάσεις της όλης θρησκευτικής του συνείδησης. «Παπαδάκι» αλλά και δόκιμος ψάλτης αργότερα -κάτι που κορυφώθηκε στην ωριμότητά του, όταν έψαλλε τακτικότατα στο εκκλησάκι του Αγίου Ελισαίου, στου Ψυρρή- ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης έζησε και γνώρισε εκ του σύνεγγυς και εξ «απαλών ονύχων» το τυπικό των λειτουργιών της Ορθόδοξης Εκκλησίας και τα Μυστήριά της, σε όλες τις Εκκλησίες της Σκιάθου, από τις μεγαλύτερες ως τα πιο μικρά γραφικά της ξωκλήσια. Πλειάδα διηγημάτων του στην συνέχεια επιβεβαιώνουν αυτή την αλήθεια, αν αναλογισθούμε ότι το περιεχόμενό τους έχει ως πυρήνα τις μεγάλες γιορτές της Χριστιανοσύνης -ιδίως Χριστούγεννα και Πάσχα- στις Εκκλησίες αυτές, ενώ μέσα στον ως άνω πυρήνα ενσωματώνονται, με το ανάλογο εκκλησιαστικό ύφος, ο χαρακτήρας και η δράση των «ηρώων» του, σχεδόν αποκλειστικώς κατοίκων της Σκιάθου.

2. Όπως ήταν φυσικό για τον χαρακτήρα του Παπαδιαμάντη, η θρησκευτική του συνείδηση -εδώ θα μπορούσε να πει κανείς η Ορθόδοξη θρησκευτική του αυτοσυνειδησία- καλύπτει όχι μόνο την θεματολογία των διδαγμάτων του αλλά και τον τρόπο έκφρασής του, καθ’ όλη την εξέλιξη της πλοκής τους. Συγκεκριμένα, το έργο του Παπαδιαμάντη κυριαρχείται από την λόγια έκφραση των κειμένων της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Έκφραση απλή, καθ’ ότι απευθύνεται στον απλό άνθρωπο και, ταυτοχρόνως, εξιστορεί την καθημερινότητά του, υφ’ όλες τις επόψεις της. Επέκεινα, το λογοτεχνικό ύφος του Παπαδιαμάντη είναι ευθέως ανάλογο προς το «δέον» της Χριστιανικής Ηθικής, κατ’ εξοχήν υπό την Ορθόδοξη εκδοχή της, σε βαθμό μάλιστα που, πολλές φορές, έχει κανείς την αίσθηση ότι τα διηγήματά του θα μπορούσαν ν’ αναγνωσθούν ή και να ψαλούν μέσα στους Ναούς, κατά προτίμηση στον Εσπερινό ή στον Όρθρο. Είναι δε άκρως χαρακτηριστικός ο τρόπος, με τον οποίο ο Παπαδιαμάντης εξιστορεί σε αρκετά

διηγήματά του τον έρωτα, είτε μεταξύ των «ηρώων» του είτε και ως προσωπική, βιωματική, εμπειρία του: Στα διηγήματα αυτά ο λόγος του είναι πάντα υπαινικτικός, επιδεχόμενος πολλές ερμηνείες αισθημάτων, έτσι ώστε είναι εμφανής η προσοχή του συγγραφέα να μην υπερβεί τα «εσκαμμένα», κατά τις κατηγορικές επιταγές που απορρέουν από την θρησκευτική του συνείδηση. Κάπως έτσι, ο έρωτας και το σώμα της γυναίκας προσεγγίζονται από τον Παπαδιαμάντη υπό όρους «πλατωνικούς», κατά την καθιερωμένη έκφραση, ή και υπό όρους που παραπέμπουν στο «προπατορικό αμάρτημα» και στον «απαγορευμένο καρπό». Διηγήματα όπως το «Έρως-Ήρως» και το «Όνειρο στο κύμα» αρκούν για να καταδείξουν την ακρίβεια της ως άνω παρατήρησης. Κορυφαίο όμως δείγμα αυτής της μοναδικής προσωπικής τεχνοτροπίας του Παπαδιαμάντη, σχετικά με την προσέγγιση του έρωτα είναι ένα μικρό «διαμάντι» της ηθογραφικής του διηγηματογραφίας, «Τ’ αστεράκι».

Γ. Η θρησκευτική συνείδηση και αυτοσυνειδησία του Παπαδιαμάντη «σφραγίζει», με τον πιο εμβληματικό τρόπο, την λογοτεχνική του γλώσσα, της οποίας η απαστράπτουσα ιδιοσυστασία αποτελεί, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, ένα ακόμη δείγμα του ιδιότυπου αναχωρητισμού του. Αυτή την φορά του αναχωρητισμού του από την λογοτεχνική «πεπατημένη» της εποχής του, ακόμη δε και εκείνη της καθαρεύουσας: Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης ακολούθησε τον δικό του δρόμο μοναχισμού και στην γλώσσα την οποία χρησιμοποίησε, ιδίως στα διηγήματά του.

1. Τούτο οφείλεται στο ότι η καθαρεύουσα του Παπαδιαμάντη πόρρω απέχει από την καθαρεύουσα των «λογίων» της εποχής εκείνης. Και απέχει, διότι ο Παπαδιαμάντης είχε έντονα επηρεασθεί -θα μπορούσε να πει κανείς ότι είχε επηρεασθεί καθοριστικώς- από την γλώσσα, στην οποία είχαν γραφεί τα κείμενα που ψάλλονται ή αναγιγνώσκονται στην Λειτουργία και στα Μυστήρια της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Είναι βέβαιο ότι ο Παπαδιαμάντης προσάρμοσε αυτή την γλώσσα στο κοινό των αναγνωσμάτων του, ώστε να είναι περισσότερο κατανοητά, πλην όμως η «ρίζα» του παρέμεινε, σχεδόν αμιγώς, εκκλησιαστική. Αν θα έπρεπε να επιλέξουμε τα εκκλησιαστικά κείμενα που τον επηρέασαν περισσότερο -ιδίως διότι έκρυβαν μέσα τους γνήσια λογοτεχνική «φλέβα»- θα μπορούσαμε ν’ αναφερθούμε στους Ψαλμούς του Δαυίδ και στους υμνολόγους της Ορθοδοξίας, με κυριότερα δείγματα γραφής τον Ρωμανό τον Μελωδό και τον Ιωάννη Δαμασκηνό, κατ’ εξοχήν δε στους ύμνους του τελευταίου που περιλαμβάνονται στην Νεκρώσιμη Ακολουθία. Τέλος, θ’ αποτελούσε σημαντική παράλειψη η μη επισήμανση της επιρροής, την οποία άσκησε στην γλώσσα του Παπαδιαμάντη η γλώσσα των Ευαγγελίων, κυρίως δε τ’ αποσπάσματά του εκείνα που αναφέρονται στην Διδασκαλία του Ιησού, όπως αυτή αποδίδεται πρωτίστως στο κατά Ματθαίον και, αρκετές φορές, στο κατά Ιωάννην Ευαγγέλιο. Το τελευταίο είναι παρόν σε

πολλές πτυχές του βαθύτερου διηγηματικού στοχασμού του Παπαδιαμάντη, όπως π.χ. όπου αυτές αναφέρονται στα Πάθη του Χριστού και στα εσώτερα του ψυχισμού ορισμένων ακραίων περιπτώσεων «ηρώων» στην πλοκή των έργων του.

2. Τα κατά τ’ ανωτέρω χαρακτηριστικά της γλώσσας του Παπαδιαμάντη εξηγούν ευκρινώς την απαράμιλλη πρωτοτυπία της και την κατά τον χαρακτήρα του «μυστηριακή» αυθεντικότητά της. Υπό τα δεδομένα αυτά όχι μόνο το έργο αλλά η ίδια η γλώσσα -αν, φυσικά, μπορεί να γίνει σαφής διάκριση μεταξύ του έργου και της γλώσσας του συγγραφέα, κάτι μάλλον αυθαίρετο- του Παπαδιαμάντη είναι ένα είδος «κτήματος ες αεί» των Γραμμάτων μας και, εν τέλει, του Πολιτισμού μας. Η διαπίστωση αυτή δεν έχει τίποτα το υπερβολικό. Πολλώ μάλλον όταν όχι μόνον αποδίδει στον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη αυτό, το οποίο δικαίως του αναλογεί ως λογοτέχνη, αλλά συνιστά απτή απόδειξη της δύναμης και του δυναμισμού της Ελληνικής Γλώσσας, ως μέσου επικοινωνίας που εδώ και χιλιετίες αναζωογονεί αδιαλείπτως τον Ελληνικό Πολιτισμό, και μαζί με αυτόν τους Πολιτισμούς εκείνους, οι οποίοι εκπορεύθηκαν και επηρεάζονται, πολλαπλώς, από αυτόν. Είναι η δύναμη και ο δυναμισμός που επιτρέπουν στην Ελληνική Γλώσσα να μην «δύει» ποτέ στο Σύμπαν του Πνεύματος, παράγοντας συνεχώς νέους «βότρυς» έκφρασης από παλαιά αλλά γενναία «κλίματα» Παιδείας.

3. Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης υπήρξε ένας ταπεινός «εργάτης» της Λογοτεχνίας μας, ο οποίος όμως ανήκει -και αυτό έχει πια την γενική αναγνώριση- στον λαμπρό «κολοφώνα» της. Τούτο το γνώριζε καλά, ήδη από τότε, ο Παπαδιαμάντης. Η ταπεινότητά του όμως αυτή αλλά και η ιδιομορφία του «αναχωρητισμού» του δεν του επέτρεπαν να το εκφράσει δημοσίως, πολλές φορές ίσως δεν του επέτρεπαν ούτε να το δεχθεί πλήρως ενδομύχως. Μόνο σε κάποιες εξάρσεις του θυμικού του, κυρίως όταν ένοιωθε βαθιά την απόσταση που τον χώριζε από την υποκρισία της «κοσμικότητας» των λογοτεχνικών κύκλων της εποχής του, «ξέσπασε», φυσικά με τον δικό του, πάντα μετρημένο και αξιοπρεπή, τρόπο. Μια από τις εξάρσεις αυτές είναι και εκείνη, η οποία αποτυπώνεται στην απάντησή του προς τον Ι. Ζερβό (εφ. «Το Άστυ», 28.8.1891), όταν κάποιοι επιχειρούσαν να ισχυρισθούν ότι ο Παπαδιαμάντης εμιμείτο άλλους, μεγάλους, λογοτέχνες extra muros. Είχε τότε δώσει την ακόλουθη απάντηση: «Αλλ’ εγώ σοι λέγω ότι δεν ομοιάζω ούτε με τον Δίκενς, ούτε με τον Σαίξπηρ, ούτε με τον Βερανζέ. Ομοιάζω με τον εαυτό μου»!

Άφησα, ως κατακλείδα της όλης ανάλυσης για τον «αναχωρητισμό» του Παπαδιαμάντη, την τελευτή του στην Σκιάθο, στις 2 Ιανουαρίου 1911, όταν έφυγε από την ζωή στην γενέτειρά του σε ηλικία 59 ετών, «κορμί βασανισμένο». Η επιλογή μου αυτή έχει ως στόχο ν’ αναδείξει το ότι ήταν κατ’ εξοχήν το τέλος του

Παπαδιαμάντη, το οποίο επισφραγίζει, με άκρως γλαφυρό τρόπο, το είδος της «ιδανικότητας» του αναχωρητισμού του, για την οποία έγινε λόγος από την αρχή της ομιλίας μου. Όπως, επίσης, επιβεβαιώνει το γεγονός ότι, στην πραγματικότητα, ο Παπαδιαμάντης ουδέποτε έφυγε από την Σκιάθο. Και όταν ήταν αλλού, π.χ. στην Αθήνα, και στο Άγιον Όρος, κουβαλούσε βαθιά μέσα του την γενέτειρά του, τις εκκλησίες της, τις αμμουδιές της, τα βράχια της και, κυρίως, το πατρικό σπίτι.

Α. Λες και γνώριζε ότι έφτανε το «τέρμα του δρόμου», ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης γύρισε στην Σκιάθο, την «πεφιλημένη» γενέτειρα, την «στοργική» γενέτειρα, αφού εκεί βρήκε οριστικό καταφύγιο, μέσα στην οικεία ατμόσφαιρα του τοπίου, μέσα στις μνήμες της νιότης, μαζί με τους ανθρώπους -συγγενείς και μη- που ένοιωθε ειλικρινώς κοντά τους. Ίσως, ακόμη, εκεί θέλησε να συμφιλιωθεί με τον παπά-Αδαμάντιο πατέρα του, μέσα στην οικογενειακή εστία, πριν τον συναντήσει στον άλλο κόσμο. Με λίγα λόγια, ο Παπαδιαμάντης γύρισε στην Σκιάθο για να κλείσει εν ειρήνη όλους τους ακόμη «ανοιχτούς λογαριασμούς» του παρελθόντος. Ενός παρελθόντος που βάραινε πάνω του με «κυκλώπεια» δύναμη, και το οποίο μάταια προσπάθησε να σηκώσει ολόκληρες δεκαετίας. Επίσης, γνώριζε καλά πως η επιστροφή του στην Σκιάθο δεν είχε τίποτε να κάνει μ’ ένα είδος «επιστροφής του ασώτου». Και γιατί δεν υπήρξε, κατ’ ουδένα τρόπο, «άσωτος», και γιατί δεν υπήρχε εν ζωή ο φιλόστοργος πατέρας, αλλά και γιατί δεν ήταν νοητός «ο μόσχος ο σιτευτός».

Β. «Αφήκε το πνεύμα» του μ’ έναν επιθανάτιο ψίθυρο, σε ήχο πλάγιο Α΄, που τον συνέθεταν οι στίχοι του Δοξαστικού της Θ΄ Ώρας των Μεγάλων Ωρών της Δεσποτικής Εορτής των Θεοφανείων, η οποία ερχόταν σε λίγες μέρες. «Την χείρα σου την αψαμένην, την ακήρατον κορυφήν του Δεσπότου, μεθ’ ής και δακτύλω αυτόν, ημίν καθυπέδειξας, έπαρον υπέρ ημών, Βαπτιστά, ως παρρησίαν έχων πολλήν..» Ο ψίθυρος του Παπαδιαμάντη δεν απευθυνόταν τόσο στον «Δεσπότη των όλων», όσο στον Ιωάννη τον Βαπτιστή. Ήταν η έκφραση του υπέρτατου θαυμασμού του κοινού θνητού στον υποδειγματικό ασκητή και αναχωρητή της ερήμου, ο οποίος αξιώθηκε να βαπτίσει τον Κύριο και ν’ αγγίξει την «ακήρατον κορυφήν» του, περνώντας έτσι στην αιωνιότητα. Ήταν η έκφραση θαυμασμού εκείνη, η οποία ανέδιδε και την αγωνία και αμφιβολία του «αναχωρητή» Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη ως προς το αν και κατά πόσο μπορούσε να κατακτήσει έστω και μια σταγόνα αιωνιότητας από τον Ιορδάνη του Ιωάννη του Βαπτιστή. Χρόνια μετά, είναι κοινός τόπος για τα Ελληνικά Γράμματα ότι ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης έχει την θέση που του αρμόζει στην αιωνιότητα της Παιδείας μας. Ένα μικρό -πολύ μικρό, για να μην παρεξηγηθώ- «σπάραγμα» της αιωνιότητας αυτής είναι το Συνέδριο αυτό, αφιερωμένο στην μνήμη του και στο έργο του.